

І. В. Ляхстарший викладач кафедри іноземних мов
Криворізького національного університету**І. Г. Бондар**старший викладач кафедри іноземних мов
Криворізького національного університету

КОМПОЗИТНА ТЕРМІНОЛОГІЧНА НОМІНАЦІЯ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З МЕНТАЛЬНИМ ЛЕКСИКОНОМ

Стаття присвячена питанням термінологічної номінації, застосуванню когнітивного підходу у дослідженні номінативних одиниць, зокрема детермінативних субстантивних термінів-комполітів. Розглядається питання ментального лексикона і можливостей зберігання у ньому термінів-комполітів. Термінотворення визначається як процес і результат номінативної когнітивної діяльності.

Ключові слова: термінологія, термін, номінативна одиниця, акт номінації, композит, безпосередній складник, ментальний лексикон, серія.

Постановка проблеми. Когнітивний підхід до вивчення побудови і функціонування термінів і терміносистем є сьогодні надзвичайно актуальним й обумовлений тим, що під час визначення і вживання терміна, в процесі моделювання терміносистеми тієї чи іншої галузі важливими є не тільки лінгвістичні, а й логіко-поняттєві чинники, які раніше розглядалися як позалінгвістичні, зокрема логіко-поняттєва система галузі, яка є основою її ментальної моделі. У структурі терміна домінує сигніфікативний компонент, оскільки термінологічне значення виникає в результаті означування словом наукового або технічного поняття, тобто у терміні одночасно відбивається структура свідомості і структура знання. В термінології зв'язок між лінгвістичною категорією значення і логічною категорією поняття має бути особливо чітким, процес оволодіння термінологічною лексикою потребує інтенсивності й ефективності для подальшої успішної фахової комунікації, тому важливо встановити кореляції термінолексики зі структурами свідомості і людською когніцією. Феномен слова має досліджуватися не лише за ступенем його близькості до свідомості, але й за тими реальними зв'язками і кореляціями, які можуть бути виявлені між структурами свідомості або структурами знання і мовними формами, що їх об'єктивують [3, с. 59].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Логіко-когнітивні особливості мови привертають

значну увагу науковців і висвітлюються в різних аспектах у працях А. Приходька [6], О. Кубрякової [3], М. Колшанського [2], Л. Борисенкової [10]; Г. Рікхайта [12], Б. Шлукер [14], К. фон дер Хайде і С. Боргвальдт [15]. Особливостям термінології, в тому числі з когнітивної точки зору, приділяють значну увагу Т. Рьольке [13], К.-Д. Бауманн [9]. Але проблеми термінотворення, функціонування терміносистем у контексті відображення мови і мислення, особливості термінологічної номінації як когнітивної діяльності висвітлюються недостатньо.

Головною метою цієї роботи є виявлення продуктивності та номінативної цінності композитних структур у німецькій термінології, форм і можливостей їхнього зберігання у ментальному лексиконі у світлі актуальних наукових гіпотез. Оскільки процес мислення і пізнання не підлягає безпосередньому спостереженню, то комунікативно-орієнтоване термінознавство разом із когнітивною теорією намагається реконструювати утворення певної системи знань у конкретних фахових взаємозалежностях [9, с. 26]. Німецька термінологічна лексика демонструє переважне тяжіння до використання комполітів як засобів номінації, тому об'єктом дослідження послужили детермінативні субстантивні комполіти з німецької гірничої термінології.

Виклад основного матеріалу. Слово у функції терміна позначає поняття, яке є формою знання і напевно відбиває відповід-

ну структуру свідомості, що виникає у процесі сприйняття певної частини когнітивної інфраструктури – картини світу, зокрема наукової картини світу [6, с. 21]. Термін має забезпечити зв'язок між значенням і поняттям, цьому сприяють і загальні функціональні особливості терміна, які пов'язані з людською когніцією: точність, зрозумілість, економія і анонімність, а також, однозначність та експресивна нейтральність [13, с. 67; 1, с. 13]. Точність проявляється у найбільш адекватній відповідності зовнішньої форми терміна науковому поняттю. Разом із точністю, адекватністю терміна, важлива також його зрозумілість, доступність розумінню реципієнта, здатність терміна зберігати інформацію у повному обсязі. Важливою властивістю терміна є економія – здатність донести мінімальними мовними засобами максимальний обсяг інформації. Анонімність терміна передбачає безпосередню передачу інформації, виключаючи вплив продуцента на зміст слова.

Терміни утворюються шляхом використання номінативних засобів, які вже наявні у мові, у новій для них номінативній функції. Словесні знаки є засобом зберігання в них немовної інформації, тобто «відомостей, знань, даних про світ» [7, с. 131]. Власне, мовлення і є співвіднесенням нових образів з уже наявними у мові зразками. Застосування готових мовних значень до нових образів є реальним процесом функціонування мови, коли відбувається адаптація значень слів і конструкцій до смислу висловлювання, тож можливість переосмислення значень слів є у мові завжди. Термінологічна номінація є вторинною за своєю природою, вона може бути спонтанною, але не випадковою і враховує мотивуючу ознаку слова і результат номінації. Кількість і якість інформації про об'єкт, яка міститься у слові як головній одиниці зберігання й використання інформації є умовою для вибору слова в акті номінації. Переосмислення, притаманне вторинній номінації, є складником її механізму, а умовою для переосмислення значення є саме висловлювання, у контексті якого актуалізується співвіднесеність предмета і поняття. Прогнозований результат вторинної номінації є мотивуючим фактором, який сприяє мовленнєвій економії.

Термінологія є тим об'єктом, який потребує застосування не тільки лінгвістичного, але й логічного підходу, оскільки термінологія пов'язана з системою понять науки або галузі, тому у термінотворенні домінуючим є план змісту,

логіко-поняттєвий аспект, а план вираження є вторинним. Лексичне значення пов'язане з позамовною реальністю – мислення, знання, досвід пізнання світу – об'єктивуються у формі слова; у процесі номінації відбувається активізація структур свідомості для втілення структур знання як результату когнітивної діяльності людини. Слово в акті номінації закріплює й об'єктивує різноманітні структури свідомості у різних мовних формах, зокрема у формах різних частин мови. Важливими є питання, які структури свідомості відбиває слово і які структури знання беруть участь у формуванні частин мови зокрема [4, с. 59].

Слово визнається центральною одиницею породження і сприйняття мови, головною одиницею зберігання й використання інформації. Система, яка відображає знання про слова й еквівалентні їм одиниці у мовній здатності людини, виконує складні функції, пов'язані не тільки з мовними одиницями, але й структурами репрезентації екстралінгвістичних (енциклопедичних) знань, що стоять за ними – це ментальний лексикон [4, с. 98]. Ментальний лексикон розглядається як лінгвістична модель загального словникового складу мови, а з психолінгвістичних позицій – як фонд мовних знань у довгостроковій пам'яті [15, с. 51]. Ментальний лексикон охоплює загальні знання особи про слова, які вона застосовує та/або розуміє [12, с. 37]. Вважається, що ментальний лексикон зберігає знання про форму і зміст ментальних репрезентацій мовних одиниць, але особлива увага приділяється лексичному значенню і семантиці. Актуальним є питання про організацію і структуру ментального лексикону, питання співвідношення опису лексичного компонента, отриманого у ході звичайного лексичного дослідження з когнітивною організацією внутрішнього лексикону. Спроби опису цього лексикону виходять почасти з подібності ментального лексикону до друкованого лексикону, а почасти – з його подібності до мережових структур [12, с. 37]. Структура ментального лексикону має бути пристосованою для виконання його функцій: пошуку слова, його вибору, ідентифікації з поняттям (денотом), утворення нового слова. Слово активується у ментальному лексиконі за дуже короткий проміжок часу: для активації лексичної одиниці потрібно менше 300 мс. Активація слова за такий короткий час можлива лише тоді, коли процес активації базується на високо організованій структурі [14, с. 52].

Структура ментального лексикона має сприяти виконанню його завдань: визначенню інформативності, її ідентифікації, виймання з пам'яті. Це забезпечує функція доступу, яка входить до числа основних функцій ментального лексикону. У процесах породження і сприймання мови доступ забезпечує досяжність інформації про слово, його зовнішню і внутрішню форми, правила сполучення слів, мовлення загалом. Структура й організація цих відомостей у ментальному лексиконі – неоднозначні питання, що потребують ретельних досліджень: наприклад, чи зберігаються відомості про окремі елементи структури слова в окремих модулях ментального лексикону, чи закріплені за словом загалом тощо [4, с. 26].

Бінарна структура детермінативного субстантивного композита, який складається з двох семантично залежних безпосередніх складників, представляється надзвичайно цікавою з точки зору її зберігання у ментальному лексиконі. Питання про те, у якому вигляді у ментальному лексиконі зберігаються композити і деривати – у цілому вигляді чи у вигляді частин, залишається актуальним і не завжди підтверджується експериментально. О. Кубрякова стверджує, що деривати зберігаються цілими, а словоформи частинами [4, с. 98–99].

Детермінативні субстантивні композити з означальним компонентом, утвореним на базі іменника можна вважати найчисельнішою групою номінативних одиниць німецької термінології гірництва: вона складає 17 056 з 35 053 одиниць, тобто 64,02% від загальної кількості термінологічних композитів у цій галузевій терміносистемі. Словоскладання є найпоширенішою словотвірною технікою у багатьох мовах і розглядається як еволюційний залишок «протомови», яка відрізнялася домінантним статусом лексики та прагматики й відсутністю граматичних категорій та флективних парадигм [14, с. 1]. В. Павлов пов'язує формування композита як словотвірної моделі з періодом в історії німецької мови, коли регулярність артикля була меншою порівняно з теперішнім часом, орієнтовно у 14-му сторіччі [5, с. 137–138]. У композитній формі лексема першого безпосереднього складника вживається без відмінково-флективних компонентів, частково втрачаючи свою словесну самостійність. Рід, число і відмінок складного слова визначає другий безпосередній складник, а означальний член композита виключається зі сфери дії

артикля. Композити в німецькій мові виконують дисимілятивні функції в номінації, перший безпосередній складник сприяє лексичній диференціації морфологічних слів: композитна модель використовується при цьому як мікроконтекст. Перший БС, який конкретизує значення композита, відносить його до конкретної узуальної сфери, зокрема до галузевої термінології: *Bildung - Erzbildung*.

У композитах спостерігається максимальне синтаксичне згортання за збереження внутрішнього зв'язку, між означальним і означуваним словом встановлюються логічні відносини детермінативного типу, що дозволяє виокремити з-поміж інших груп складних слів детермінативні субстантивні композити: основною ознакою композита такого типу є залежність першого компонента від другого: значення другого у лінійній послідовності компонента є основним (детермінат), перший компонент є семантично залежним (детермінант). Першими компонентами композитів можуть бути основи іменників, дієслів, прикметників, дієприкметників, займенників, числівників, кількісний склад яких показано на табл. 1.

Таблиця 1

**Кількісні показники
перших БС композитів, активних
в утворенні термінологічних композитів**

Частиномовні основи	Кількість одиниць	Відсоток
основи іменників	22470	64, 2 %
віддієслівний іменник	6792	19, 4 %
основи прикметників	4109	11, 7 %
ступені порівняння прикметників	205	0, 5 %
прийменники	873	2, 4 %
числівник	340	0, 96 %
прислівники	225	0, 64 %
Partizip I, Partizip II	176	0, 48 %
власні назви, епоніми	88	0, 25%

Важливим питанням теорії номінації є питання номінативної цінності різних частин мови, оскільки номінативна функція притаманна різним частинам мови в неоднаковій мірі. Домінантна роль іменника у термінологічній номінації є очевидною, що пояснюється здатністю іменника виступати еквівалентом поняття, дефініції. Сигніфікативна функція іменника кооперується з його денотативною функцією – називанням предмета як частини об'єктивного світу.

Щодо композитів та їхнього зберігання у ментальному лексиконі, К. фон дер Хайде і С. Боргвальдт наводять такі гіпотези: 1) «Auflistungshypothese», за якою композити зберігаються у ментальному лексиконі у повній формі; 2) «DeKompositionshypothese», за якою композити зберігаються як конституенти, частинами. Існує також 3) дворівнева модель репрезентації композитів, «Zwei-Ebenen-Modell»: композити можуть зберігатися як у повній формі, так і у формі конститuentів, які поєднуються у процесі мовлення [15, с. 53]. Дворівнева модель допускає зберігання у повній формі для високочастотних композитів і для композитів з непрозорою семантикою, наприклад *Hochzeit*. Для форми репрезентації композита у ментальному лексиконі важливою є його семантична прозорість, коли значення композита співпадає зі значеннями його складників. Припускається, що композити, які складаються з семантично прозорих конститuentів, можуть зберігатися частинами, а семантично непрозорі одиниці – цілими [15, с. 53].

Тип композитної номінації та її результат залежать від семантичної прозорості складників. У німецькій гірничій термінології продуктивність показали кілька способів композитної номінації здійснюється за допомогою двох відносно самостійних лексем, але цілком оформлений композит не є єдиною лексемою: *Bewetterungsschema - Schema der Bewetterung* (композити подібні за змістом до своїх трансформ). За структурними і семантичними ознаками такі композити близькі до словосполучень, легко трансформуються в них, часто об'єднуються в композитні серії.

Другий спосіб номінації формує цілком оформлений композит, який містить в собі також єдину лексему, яка може виражати єдине поняття: *Darrstein* – брикет, *Durchhieb* – пролом. Третій спосіб передбачає семантичну компресію, коли реальний об'єм семантики і структури композита формально не включає деякі елементи, які містяться у співвідносних з композитом трансформах: *Bandlesetisch* – *Band fur das Auslesen des Gesteins*.

Особливий тип номінації представляє собою композит з ідіоматичним значенням, який характеризується непрозорістю, неможливістю виведення значення композита із значень складових компонентів через метафоричний

перенос: *Grubenhund, Bohrwolf, Bohrbock, Fangsbirne, Fangsdorn*. Термінологічні композити можуть бути частково десемантизовані. Семантичне навантаження між компонентами таких композитів розподіляється нерівномірно: метафоризації частіше піддається один з компонентів, а другий є показником належності до терміносистеми, що зберігає прозорість змісту. Цілком десемантизованих композитів і морфологічних слів в термінології гірничої справи лише одиниці (еліпсис від *Grubenhund* – *Hund*).

У німецькій гірничій термінології найпродуктивнішим є перший спосіб композитної номінації, «роздільно направлений композит» (термін М.Д. Степанової), в якому значення композита складається зі значень його частин. Такий тип композитної номінації можна вважати особливим через відносну відтворюваність; на відносну відтворюваність композитів такого типу вказував В.М. Павлов [5, с. 174]. Попри високу продуктивність, відтворюваність одиниць такої номінації є обмеженою узуальними рамками, зокрема в цьому разі рамками галузевої терміносистеми.

У процесі відбору, аналізу й розподілу матеріалу дослідження виникла можливість об'єднати композити у групи за ознакою спільності означального семантичного компонента, які можна кваліфікувати як серії. Вірогідність утворення серій композитів відмічається в роботах В. Флайшера [11, с. 102], В.М. Павлова [5, с. 172], Л. Борисенкової [10]. За утворення серій першим або другим компонентом композита масово виступає однаковий елемент. У процесі збирання і сортування лексичного матеріалу дослідження виявилася достатня кількість тотожних терміноелементів, які виступили безпосередніми складниками в утворенні композитів. Встановлена висока продуктивність «роздільно направлених» композитів дозволяє висловити припущення стосовно зберігання композитних структур у ментальному лексиконі: представляється вірогідним, що композитні структури подібного типу зберігаються у ментальному лексиконі у вигляді частин й активізуються під час утворення композитів, в яких значення композиту складається зі значення його складників. Другим безпосереднім складником серійного композита може бути інший іменник з галузевої терміносистеми.

**Кількісні показники вживань іменників як компонентів композитів (1 БС)
у серіях складних термінів гірництва**

Група 1. (100 і більше слововживань)				Група 2. (50 - 100 слововживань)				Група 3. (до 20 слововживань)	
Термін	комп	Термін	комп	Термін	комп	термін	Комп	термін	комп
Abbau	200	Stoß	100	Schießen	78	Aufbereitung	58	Beleuchtung	10
Ausbau	75	Wasser	300	Transport	45	Einbruch m	29	Zug	2
Boden	178	Wagen	100	Verbindung	33	Fläche	50	Blindschacht	17
Bagger	120	Gebirge	85	Gang	74	Schicht	55	Brennstoff	15
Grube	400	Schacht	300	Hangende	45	Vorrat (Vorräte)	25	Dach	7
Bohren	100	Wetter	250	Lagerstätte	50	Vorsatz m	91	Teufe	10
Erz	300	Staub	200	Sprengstoff	70	Mauer	50	Tränkung (Tränk-)	4 (25)
Flöz	100	Stempel	100	Netz	40	Raum m	52	Verwertung	3
Förderung	300	Strecke	200	Pfeiler m	60	Salz	96	Reinigung	16
Gestein	150	Streb	100	Spannung	50	Schluss m	37	Messungen	19
Kohle	500	Seil	200	Bogen	44	Welle	29	Neigung	14
Druck m	300	Berge	190	Belastung	27	Rohr	25	Querschlag	15
Betrieb m	128	Gas	300	Flotation	50	Kammer	60	Lokomotive	20
Bergbau	160	Bruch m	100	Kappe	24	Liegende	45	Einfallen	12
Feld	100	Sohle	150	Lampe	30	Damm	23	Trennung	11
Firste	100	Sicherheit	100	Lösen (Lösung)	30	Feuchtigkeit	25	Zimmerung	15
Gleis	200	Sprengen (Spreng-)	100	Spannung	50	Zünder (Zünd-)	12 (56)	Sortierung	10
				Setzmaschine (Setz-)	5 (29)	Zerkleinerung	15	Stärke	15

Поширення таких мовних явищ як утворення серій на окремі терміносистеми доводить можливість використання загальномовних словотвірних і синтаксичних моделей у термінології і правомірність постулату про терміносистему як частину мовної системи. Лексико-семантичний аналіз серій композитів з аналогічним означальним компонентом, їх кількісні характеристики дозволяють стверджувати, що найбільша кількість термінологічних композитних конструкцій утворюється на основі найбільш важливих у терміносистемі концептуальних терміноелементів. Кількість таких терміноелементів підтверджує тезу про те, що саме базові, концептуальні терміни є найбільш продуктивними для утворення мовних одиниць.

Висновки і пропозиції. Формування серій однотипних номінацій свідчить про нерозривний зв'язок термінологічної номінації з логіко-поняттєвою системою галузі, відображає зв'язок функцій ментального лексикону з навчанням, актом пізнання і з актом номінації, який відбиває результати пізнання у людській свідомості. Концептуальні основи можуть не тільки формуватися на базі низки однотипних номінацій, але й закладаються в них в акті номінації. Бінарна композитна модель «роздільно направлено» композита з використанням семантично прозо-

рих складників показує високу продуктивність при утворенні термінів-композитів: утворюються серії, що є типовим для композитних структур подібного типу і може розглядатися як непряме підтвердження гіпотези про зберігання композитів з прозорою семантикою компонентів у ментальному лексиконі у вигляді частин. Вторинна номінація, активізація вже наявних у ментальному лексиконі слів для термінологічної номінації є важливою умовою і засобом термінотворення. Свідомість здатна відбивати у процесі мислення різноманітні сторони дійсності у їхній динаміці і розвитку, але при цьому використовує достатньо обмежений об'єм засобів [7, с. 133]. Знайомі і часто вживані слова швидше досягають ментального лексикону, ніж малознайомі і рідко вживані слова [12, с. 37]. Питання про зберігання у ментальному лексиконі композитів з непрозорою семантикою, частково десемантизованих композитів потребує подальших досліджень разом з іншими питаннями організації і функціонування ментального лексикону: як можна представити ментальну репрезентацію окремого слова чи елемента структури слова, як відбувається доступ до слова загалом чи до його компонентів в момент мовленнєвої діяльності.

Список використаної літератури:

1. Дьяков А.С. Основы терминотворения. Семантические та соціолінгвістичні аспекти/ Дьяков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. К.: КМ Academia, 2000. 218 с.
2. Колшанский Г.В. Логика и структура языка/ Г.В. Колшанский М.: КомКнига, 2005. 240 с.
3. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С. Кубрякова. М.: Языки славянской культуры, 2004. 555 с.
4. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. М.: Филологический факультет МГУ им. Ломоносова, 1996. 245 с.
5. Павлов В.М. Понятие лексемы и проблема отношений синтаксиса и словообразования / Павлов В.М., Адмони В.Г. Ленинград: Наука, 1985, 298 с.
6. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А.М. Приходько. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 332 с.
7. Языковая номинация. Общие вопросы / [Уфимцева А.А., Телия В.Н., Колшанский Г.В. и др.]: под ред. Б.А. Серебренникова. М.: Наука, 1977. 293 с.
8. Языковая номинация. Виды наименований / [А.А. Уфимцева, Э.С. Азнаурова, В.Н. Телия и др.]: под ред. А.А. Уфимцевой. М.: Наука, 1977. 356 с.
9. Baumann K.-D. Kenntnissysteme im Fachtext / Klaus-Dieter Baumann, Egelsbach; F.-am- Mein, München, N.Y.: Hansel-Hohenhausen, 2001. 127 S.
10. Borissenkova L. Stilistische Aspekte der kognitiven Wortbildung. In: Studia Germanica Gedanensia, Gdansk, N 23, 2010, S. 83–92.
11. Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache/ Fleischer W. Leipzig: Bibli. Institut, 1976. 198 s.
12. Rickheit G. Kognitive Linguistik Theorien, Modelle, Methodik/ Rickheit G., Weiss S., Eikmeyer H.-J. A.Francke Verlag, Tübingen und Basel, 2010. 347 s.
13. Roelcke Th. Fachsprachen / Roelcke Thorsten. Berlin: Erich Schmidt, 2005. 253 s.
14. Schlucker B. Die deutsche Kompositionsfreudigkeit. Übersicht und Einführung. In: Livio Gaeta & Barbara Schlucker (Hrsg., 2012), Das Deutsche als Kompositionsfreudige Sprache. Strukturelle Eigenschaften und systembezogene Aspekte. Berlin, New York: De Gruyter (=Linguistik -Impulse & Tendenzen 46), 1-25
15. von der Heide C., Borgwaldt S. Assoziationen zu Ober-, Basis-, und Unterbegriffen. Eine explorative Studie. Norddeutsches Linguistisches Kolloquium. Said Sahel & Ralf Vogel (Hg.) , 2009. S. 51–74

Лях И. В., Бондарь И. Г. Композитная терминологическая номинация и её связь с ментальным лексиконом

Статья посвящена вопросам терминологической номинации, применения когнитивного подхода в исследовании номинативных единиц, в частности детерминативных субстантивных терминов-комполитов. Рассматривается понятие ментального лексикона и возможности хранения в нем терминов-комполитов. Терминообразование определяется как процесс и результат номинативной когнитивной деятельности.

Ключевые слова: терминология, термин, номинативная единица, акт номинации, комполит, непосредственный составляющий компонент, ментальный лексикон, серия.

Liakh I., Bondar I. Compound Terminological Nomination and Its Connection with Mental Lexicon

The article deals with issues of terminological nomination, application of the cognitive approach to studying nominative units, determinative substantive terms-compounds in particular. The article considers the notion of mental lexicon and possible storage of terms-compounds in it. Term formation is defined as the process and the result of the nominative cognitive activity.

Key words: terminology, term, nominative unit, nomination act, compound, immediate constituent, mental lexicon, series.